

УДК 902 (477) "1939/1944" (092)

ТАРАС РОМАНЮК

**НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯРОСЛАВА ПАСТЕРНАКА
У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1944 рр.)**

У статті розглядається діяльність відомого археолога Ярослава Пастернака у складний період Другої світової війни. Знаний у науковому світі український вчений опинився у гущі подій та перетворень радянської адміністрації. У часи німецької окупації Я. Пастернак зосередив увагу на підготовці та виданні своєї праці з багатолітніх досліджень князю Галича. Влітку 1944 р. Я. Пастернак покинув Україну, а його наукова спадщина була вилучена з радянської історичної науки.

Ключові слова: Я. Пастернак, Галич, археологічні дослідження, кафедра археології, Львівський історичний музей.

Друга світова війна рішуче вплинула на долю багатьох українських діячів науки та культури. Блискавичний наступ німецького війська у вересні 1939 р. в глиб території Польщі та оточення Варшави прискорив початок військової кампанії Радянського Союзу зі сходу¹. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова-Рібентропа, частини Червоної армії під командуванням командарма 1-го рангу Семена Тимошенка 17 вересня перейшли кордон по р. Збруч. Захоплення Західної України відбулося під пропагандистськими гаслами визвольного походу та возз'єднання українських земель. У короткий час нова влада перебрала у свої руки управлінські функції та проникла в усі сфери людської діяльності. Вибори депутатів до Народних зборів, запровадження паспортного обліку населення, ліквідація приватної власності, реорганізація системи судівництва, шкільництва відбулися відповідно до вимог єдиної державно-політичної ідеології. Кардинальні зміни торкнулися наукового і культурного життя, видавничої та музейної справи. Нові суспільні умови спричинили кризу в релігійному житті².

Тимчасове управління міста Львова закликала населення вертатися на свої давні місця праці. Багато українських діячів-професіоналів залишилися тільки з почуття обов'язку. Стан непевності у майбутньому, низька платня, що не відповідала зросту цін мінімального прожитку у Львові із-за величезного скупчення біженців, породжувала байдужість до будь-якої роботи³. Сама атмосфера напіввоєнного стану створила в мешканців непевність у майбутньому: "Ми жили з настроєм людей засуджених на

смерть, які будуть вбиті скорше чи пізніше...”, – писав митрополит Андрей Шептицький у листі від 17 серпня 1941 р. до кардинала Тіссерана у Ватикан⁴.

Я. Пастернак, як знаний і досвічений працівник, опинився у гущі перетворень радянської адміністрації. Передусім це стосувалось організації мережі музеїв і бібліотек у західних областях України та формування нових установ: філії Інституту археології Академії наук УРСР, Львівського історичного музею та кафедри археології Львівського університету.

Передусім зміни вплинули на діяльність НТШ, що у міжвоєнний період зарекомендувало себе у Європі як поважна і впливова українська інституція. 15 жовтня 1939 р. в приміщенні Музею НТШ відбулася зустріч із представником влади Михайлом Марченком, що відповідав за ідеологічну роботу серед галицької інтелігенції⁵. Кількома днями пізніше доцент Київського університету Володимир Стоян на черговій зустрічі говорив про конституцію СРСР, а після завершення доповіді відбулося передвиборне агітаційне зібрання присвячене Народним зборам Західної України⁶.

Від імені президії НТШ голова Іван Раковський звернувся до всіх дійсних членів НТШ з вказівкою подати до 9 листопада 1939 р. інформацію про особисті дані, список друкованих наукових праць за останні десять років, список праць, готових до друку та наукові питання, над якими працював дослідник⁷.

У новорічному номері львівського органу компартії України виходить передова стаття Василя Сімовича зі звичною для сталінської епохи лексикою про “підкування уряду” і щасливе майбутнє науки, яка рухається “від злигоднів до творчої праці”⁸. Зміни в діяльності НТШ відбулися згідно з ухвалою партійного керівництва та Президії АН УРСР від 9 грудня 1939 р.⁹ Останнім крайнім заходом щодо НТШ стали надзвичайні загальні збори Товариства, проведені 14 січня 1940 р. На порядку денному стояла справа ліквідації та реорганізації наукових секцій та установ. Після виступу В. Сімовича про неможливість існування товариства в умовах академічних приписів, присутні прийняли рішення припинити діяльність НТШ та передати усе рухоме і нерухоме майно АН УРСР¹⁰. У протоколі зборів прізвище Я. Пастернака відсутнє¹¹.

17 листопада 1939 р. Тимчасове управління Львівської області постановило націоналізувати львівські музеї та бібліотеки¹². Спеціально створену робочу комісію з охорони пам’яток історії та культури очолив письменник Петро Панч, до складу якої увійшли історик Іван Крип’якевич і літературознавець Михайло Возняк¹³. Львівський відділ в справах мистецтв при Обласному виконавчому комітеті строго контролював хід “культурної” перебудови. Унікальна бібліотека НТШ була перетворена у філію Наукової бібліотеки АН УРСР¹⁴. Найкраща і найбагатша археологічна і етнографічна збірки Музею НТШ розформовані й розподілені між новопосталими музейними установами Історичного, Етнографічного, Природничого музеїв та Картинної галереї. Наказом Народного комісара освіти УРСР Федора

Редька за № 236 від 20 січня 1940 р. тов. Пастернак Ярослав Іванович був затверджений директором Львівського історичного музею¹⁵. Археологічна колекція колишнього Культурно-історичного музею НТШ, майже в цілості, разом з габльотами, була перенесена у нове приміщення¹⁶. Під час вилучення й передачі експонатів чимало вартісних пам'яток пропало. Зникли акти, що документували усі переміщення музейних фондів.

Об'єднання за принципом однорідності та обмін між музейними інституціями часом набирав загрозливих форм. Зокрема, одного дня Я. Пастернак у супроводі "бригади" київських музейних працівників прибув на вулицю Мохнацького, 42 до директора Національного музею (НМ) Іларіона Свенціцького з офіційною вимогою видачі срібного скарбу візантійської роботи, що походив із села Крилоса¹⁷. За час від грудня 1939 р. до січня 1940 р. фонд НМ, що увійшов окремим відділом українського мистецтва до Львівської державної картинної галереї, поповнилися 420 предметами Музею НТШ, натомість НМ передав для Музею НТШ 1090 предметів археології і палеонтології¹⁸.

1940 р. згідно з розпорядком АН України у Львові, на базі Секції НТШ виникли два окремі інститути Археологічний та історії України, що підпорядковувалися аналогічним науковим установам у Києві. Керівником філіалу Археологічного інституту був призначений викладач Львівського університету Маркіян Смішко, а до складу ввійшли Ярослав Пастернак, Стефан Круковський, Іван Старчук і Казімеж Маєвський. План роботи був погоджений з керівництвом з Києва в особі проф. Віктора Петрова і полягав, головню, в опрацюванні визначених індивідуальних програм¹⁹. Знайомство і співпраця Я. Пастернака з І. Старчуком спонукала останнього до фахового вивчення мистецьких особливостей пам'яток стародавнього Галича. За короткий період часу він зумів осягти положення загальновідомої європейської методики археологічних досліджень і вже в повоєнний час продовжив планомірне вивчення давньоруського городища в Пліснеську²⁰.

3 листопада 1939 р. Я. Пастернак призначений завідувачем кафедри археології Львівського державного університету²¹. Наказ за № 33 підписали ректор М. Марченко та секретар Городиська²². З постаттю першого радянського ректора Львівського університету пов'язано чимало подій у стінах навчального закладу. Його річна каденція на цій посаді відзначилася колосальними зрушеннями у свідомості місцевої інтелігенції, а також вплинула на майбутнє самого М. Марченка²³. 23 червня 1941 р. він був арештований і відправлений в Томську тюрму. Тут він змушений був дати ґрунтовне письмове свідчення про свою роботу і побут у Львові²⁴. Об'ємний документ містить відверті зізнання людини, що опинилася наодинці в зовсім чужих для себе обставинах і в перші місяці ректорства розпочала "українізацію" університету. Одразу була звільнена частина польських професорів, натомість прийняті відомі львівські вчені: К. Студинський, І. Крип'якевич, М. Возняк, В. Сімович, В. Старосольський, Ю. Полянський,

М. Андрусак, І. Свенціцький, О. Терлецький, М. Чайківський. Навчання в університеті розпочалося тільки 15 січня 1940 р. Після кількомісячної структурної реорганізації проведено додатковий набір студентів²⁵.

10 червня 1940 р. у залі Львівського університету відбулася сесія АН УРСР, присвячена історії, етнографії та історії літератури. В ній взяли участь відомі науковці з Києва А. Кримський, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, В. Петров, а також з Москви – Б. Греков і В. Пічета²⁶. З доповіддю “До проблеми Києво-Галицької культурної єдності” виступив Я. Пастернак. На підставі розкопок у Крилосі він доводив єднання візантійських та романських стилів у архітектурі княжого Галича²⁷. У липні 1940 р. Я. Пастернак запросив ректора М. Марченка відвідати археологічну експедицію студентів, що проводили розкопки в Крилосі. В один із вихідних днів М. Марченко приїхав до Галича у товаристві декана історичного факультету А. Брагінця, проф. Василя Осечинського і заступника директора Інституту літератури АН України Давида Копиці²⁸. На честь приїзду був влаштований спільний обід – це єдиний випадок, коли М. Марченко разом зі студентами спілкувався за одним столом²⁹. Цього археологічного сезону пощастило під час досліджень урочища Золотий Тік знайти у землі рідкісний золотий емальований колт-кульчик, прикрашений стилізованим геометричним орнаментом, що не мав аналогії на всіх українських землях³⁰. Про масштаби та результати досліджень Я. Пастернака у Крилосі 1940-1941 рр. свідчать опубліковані матеріали у підсумковій праці вченого, виданій у Кракові 1944 р.³¹

Свою науково-популярну працю Я. Пастернак завжди спрямовував на виховання підростаючого покоління. У березні 1941 р. він підготував на замовлення Львівської обласної дитячої екскурсійно-туристичної станції при обласному відділі народної освіти спеціальну пам’ятку “В допомогу юному археологу”. Друкована листівка учасникам експедиції школярів з вивчення Львівської області містить короткі рекомендації дослідникам старовини. Згадана інструкція цікава “авторизованими” уступами, в яких простежується увесь комплекс заходів і засобів у процесі формування самого вченого. Я. Пастернак вважав, що завдання експедиційних груп “наукових патрулів” полягає у всебічному пізнанні природи, народної творчості, минулого краю. Кожний учасник мав збирати відомості про нерухомі пам’ятки, про давні знахідки, опитувати місцевих людей, вести щоденники, фотографувати. Він надіявся, що у багатьох з учасників подібних мандрівок збудиться інтерес до науково-дослідної роботи в галузі археології. “Так починав не один археолог. Але найважливішою умовою початкової праці завжди були: плановість, систематика і вперта витривалість”, – зазначав Я. Пастернак³². У київській газеті “Радянська освіта” він опублікував статті “В літописному Галичі” та “Розкопи у Пліснеську”³³.

У радянський період свого життя Я. Пастернак здійснив нечуваний для тих часів акт: у березні 1941 р. на Всесоюзному конгресі дослідників

старих руських городів у Ленінграді він зачитав доповідь “Княжий город Галич” українською мовою. Пізніше на ту саму тему доповідь повторив у Москві³⁴. Як згадував пізніше Я. Пастернак, його виступ був відзначений присутніми науковцями, а один із них зауважив, що це вперше в Московському університеті трапилася подібна okazaзія і, що, наступного разу йому все ж доведеться говорити російською мовою³⁵.

29 червня 1941 р. до Львова увійшли передові частини гітлерівського вермахту. Німецький “новий порядок” не тільки в зародку пригасив політичний рух української націоналістичної верхівки, але й стримував усі організаційні прояви в науковій ділянці. Репресії проти львівської професури закінчилися закриттям університету, спроби відновлення діяльності НТШ не принесли бажаного успіху, дозвіл на створення “Інституту Шевченка” так і не увійшов у силу³⁶. Нацистська політика в культурно-просвітній сфері відповідала великодержавній ідеології Німеччини щодо східноєвропейських народів. Мали право на існування винятково німецькі наукові установи, що розповсюджували свою діяльність на окупованих територіях і перебували у відомстві Альфреда Розенберга³⁷.

Єдиною легальною формою інтелектуального життя Львова стали публічні зустрічі й відчити у т. зв. Літературно-Мистецькому Клубі (ЛМК). Працівники науки, письменники і журналісти, що об’єдналися в єдину організацію, отримали можливість кожного четверга у Клубі по вулиці Академічній влаштувати засідання³⁸. Спілка праці українських науковців у 1942-1943 рр. провела низку зустрічей, на яких були виголошені реферати, присвячені історії українського народу та проблемам історії Галичини³⁹. 21 жовтня 1943 р. Я. Пастернак виступив у ЛМК з доповіддю “До галицької етногенези”. В скороченому варіанті змісту знаходимо виразний антропологічний зріз етнічної структури населення західноукраїнських земель, який подав учений на основі довголітніх студій⁴⁰. Своєї наукової концепції про існування та походження археологічних культур в Україні Я. Пастернак притримувався й надалі, коли писав ґрунтовні узагальнюючі праці на еміграції в Канаді.

Колишні члени НТШ використовували несанкціоновані можливості для проведення наукових зібрань. Найбільш діяльною була Історико-філософська секція НТШ під проводом І. Крип’якевича. Я. Пастернак очолював Археологічну комісію, на засіданнях якої виступали з доповідями львівські науковці Ю. Полянський, М. Смішко, а також В. Козловська, Л. Чикаленко, О. Кандиба.

На початку березня 1942 р. на Галичину поширилась діяльність Українського Центрального Комітету Генеральної Губернії⁴¹. Голова, проф. Володимир Кубійович у несприятливих умовах військової окупації намагався оберігти інтелектуальні сили народу – багато представників української інтелігенції отримали працю у громадських органах УЦК, у народному шкільництві або в львівській філії “Українського видавництва”. Зокрема,

дружина Я. Пастернака Марія Пастернак була призначена референтом постійних і сезонних дитячих садків при Відділі суспільної опіки у Львові.

4 вересня 1941 р. у Генерал-губернаторстві дистрикту Галичина були закриті всі без винятку публічні музеї та збірки⁴². Німецька окупаційна адміністрація не гребувала правом користуватися музейними колекціями Львова у власних цілях⁴³. Упродовж 1941-1942 рр. сотні антикварних речей і мистецьких творів були вилучені з фондів і призначені для умеблювання помешкань бургомистра Грунерта, губернатора Отто Вехтера та інших високих військових чинів. Для повернення музейних експонатів радянські органи влади після визволення Львова створили 15 грудня 1944 р. спеціальну Комісію для приймання цінностей від громадян, установ та організацій⁴⁴.

У непростих умовах воєнного часу Я. Пастернак продовжував опікуватися музейними збірками, читав лекції у Богословській академії, здійснив кілька спорадичних поїздок на археологічні розкопки. У жовтні 1942 р. він провадить останні свої теренові дослідження на українській землі. Від імені Археологічного музею у Львові він провів обстеження неолітичного поселення в селі Котовані поблизу Самбора⁴⁵. Найважливішим здобутком Я. Пастернака стала підготовка і видання знаменитої наукової монографії “Старий Галич”, що в умовах нацистської цензури було нелегкою справою⁴⁶.

У березні 1944 р. відділ пропаганди Генеральної губернії провів дводенний з’їзд українських працівників культури та преси у Львові. Німецькі урядовці на чолі з губернатором О. Вехтером намагалися переконати інтелігенцію проявити більше доброї волі й активності в спільній боротьбі проти більшевизму. Пропагандистська акція була розрахована на привернення галицької молоді до вступу в ряди добровольчої дивізії “СС-Галичина”⁴⁷.

Улітку 1944 р. Я. Пастернак назавжди покинув Україну. Наступ радянських військ на Львів призвів до великої міграції місцевого населення на Захід. У розквіті творчих сил учений змушений був залишити активну наукову діяльність і виїхати спочатку до Відня, де встиг ще восени 1944 р. зі студентами Віденського університету провести розкопки тілопального погребіща бронзової доби в Лінцу на півночі Австрії⁴⁸, а потім до Німеччини в американську зону окупації, де військова влада союзників облаштувала табори переміщених осіб для багатотисячної української еміграції.

Спроби Я. Пастернака потрапити до німецьких університетів не принесли бажаного результату. У травні 1945 р. – він став науковим співробітником семінару в Гетінгенському університеті, у вересні 1945 р. викладав на зимовому семестрі Боннського університету⁴⁹.

30 березня 1947 р. у напівзруйнованому Мюнхені зібралися 52 дійсних члени НТШ, що вирішили відновити на чужині діяльність Товариства. На загальних зборах головою було обрано проф. І. Раковського, заступником З. Кузельо, а секретарем В. Кубійовича⁵⁰. Активно до роботи відновленого НТШ долучився й Я. Пастернак. Він виступив з доповідями на

наукових з'їздах в Міттенвальді 1946 р., у Берхтесгадені 1948 р., а також на засіданні Української Вільної Академії Наук в Ашафенбурзі – 1947 р. 18 березня 1946 р. Я. Пастернак прийнятий до Українського Вільного Університету звичайним професором археології.

Невдовзі господарські реформи у західній частині Німеччини засвідчили про відбудову зруйнованої війною країни і поступовий перехід влади від союзників до німецьких рук. Це зумовило згорання діяльності українських установ і подальшу ліквідацію багатьох осередків у таборах ДіПі. Почався масовий виїзд емігрантів на постійне місце проживання до США, Канади, Австралії, Аргентини та Бразилії. 1949 р. Я. Пастернак назавжди виїхав до Канади, де поселився у м. Торонто.

Згодом ім'я видатного дослідника Галицького краю було викреслено з радянської історіографії. Численні публікації Я. Пастернака потрапили у спеціальні фонди державних бібліотек та архівів, а здобуті археологічні матеріали та ґрунтовні наукові висновки замовчували або використовували без згадки автора. Нині постає вченого, його зацікавлення минулим України і вкладом в історичну науку значно ширше наведено у багатьох публікаціях сучасних дослідників. Виявлений у львівських архівах та бібліотеках чималий комплекс документальних матеріалів, пов'язаний з Я. Пастернаком, дав змогу об'ємніше відтворити усі важливі періоди життя, висвітлити маловідомі або взагалі незнані сторони діяльності вченого. Помітним і пам'ятним у біографії Я. Пастернака залишився складний час в останній період практичної пошукової діяльності вченого в Україні.

TARAS ROMANJUK

**SCIENTIFIC ACTIVITY OF JAROSLAV PASTERNAK IN PERIOD OF
WORLD WAR II (1939-1944)**

The scientific activity of the famous archaeologist Jaroslav Pasternak in the period of World War II is observed in the article. The events of the period of World War II (Soviet and German occupation of Ukraine) great influenced to the fate of famous Ukrainian scientist. During the period of German occupation J. Pasternak concentrated on preparation and publishing of his work dedicated to the investigations of Halych. On summer 1944 J. Pasternak leaved Ukraine. His scientific inheritance was excluded from the Soviet historical science.

Key words: J. Pasternak, Halych, archaeological investigations, chair of archaeology, L'viv museum of history.

---

¹ Напередодні військових дій, коли у Польській державі була оголошена загальна мобілізація, Я. Пастернак зі згоди митрополита Андрея Шептицького провів таємне перепоховання у крипті собору св. Юра тлінних останків князя Ярослава Осмомисла, віднайденних 1937 р. у саркофазі серед фундаментів Успенського собору літописного Галича.

- ² *Кравчук А.* Соціальне вчення і діяльність митрополита Андрея Шептицького (вересень 1939 – червень 1941) // ЗНТШ. Львів, 1994. Т. ССХХVІІІ. С. 309-342.
- ³ Національний музей у Львові. Відділ рукописів та стародруків (далі – НМ у Львові). Од. зб. 220. Арк. 54.
- ⁴ *Кравчук А.* Соціальне вчення і діяльність... С. 314.
- ⁵ М. Марченко виступив з доповіддю про розвиток науки в Радянській Україні. Див.: Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДА у Львові). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 37.
- ⁶ НМ у Львові. Од. зб. 210. Арк. 26.
- ⁷ Там само. Арк. 34.
- ⁸ *Сімович В.* Хай квітне передова наука // Вільна Україна. 1940. Ч. 1. 1 січня. С. 3.
- ⁹ *Федорук Я.* Нові документи про розформування НТШ у Львові // З історії Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Збірник доповідей і повідомлень наукових сесій і конференцій НТШ у Львові. Львів, 1998. С. 242-249.
- ¹⁰ Див. публікацію протоколу надзвичайних загальних зборів НТШ (*Антонович О.* Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 р. // ЗНТШ. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. С. 427-434.)
- ¹¹ ЦДА у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 93.
- ¹² Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К., 1995. С. 94-97.
- ¹³ Радянський Львів. 1939-1955. Документи і матеріали. Львів, 1956. С. 138.
- ¹⁴ В бібліотеці Академії наук УРСР // Вільна Україна. Львів, 1940. Ч. 39. 17 лютого. С. 6.
- ¹⁵ *Винар Л.* Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака // *Пастернак Я.* Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. Нью Йорк-Торонто-Париж-Мюнхен, 1976. С. 115. У травні 1940 р. його змінив на посаді Семен Ліньов, колишній директор Полтавського музею. Я. Пастернак залишився науковим консультантом археологічного відділу музею.
- ¹⁶ *Пастернак Я.* Історична Секція НТШ в час другої світової війни // Сьогочасне і минуле. Вісник українознавства. Мюнхен-Нью Йорк, 1948. С. 37.
- ¹⁷ НМ у Львові. Од. зб. 221. Арк. 7.
- ¹⁸ Там само. Арк. 49.
- ¹⁹ *Пастернак Я.* Історична Секція НТШ... С. 38. Колективи обидвох інститутів розпочали підготовку до випуску нового підручника з історії України для вищої школи (Див.: *Рудницький М.* На службі народу // Вільна Україна. 1940. Ч. 19. 25 січня. С. 4).
- ²⁰ *Филипчук М.* Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука // ЗНТШ. Львів, 1993. Т. ССХХV. С. 101-102.
- ²¹ Указом Президії Верховної ради УРСР від 8 січня 1940 р. Львівському університету присвоєно ім'я Івана Франка (Див.: Радянський Львів... С. 145).
- ²² *Винар Л.* Біографічні і бібліографічні матеріали... С. 115.
- ²³ Михайло Марченко народився на Київщині 1902 р. З 17-ти років активний діяч комуністичного руху, з 1927 р. член КП(б) України. 1932-1937 рр. – студент Інституту червоної професури при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті. Після закінчення навчання призначений завідувачем відділу феодальної доби Інституту історії України АН України. 7 вересня 1939 р. відряджений у відділ пропаганди Політичного управління Київського військового округу. У складі

робітничо-селянської Червоної армії перетнув кордон по р. Збруч, а вже 16 жовтня 1939 р. за рішенням КП(б)У призначений ректором Львівського університету. Свою адміністративну діяльність поєднував з науковою. У травні 1940 р. захистив дисертацію “Боротьба Росії і Польщі за Україну в перше десятиріччя після приєднання України до Росії. 1654-1664 рр.” Про М. Марченка говорили, що він приїхав до Львова більше комуністом ніж українцем, а виїхав навпаки, більше українцем ніж комуністом (Див.: Володимир Старосольський. 1878-1942. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1991. С. 125-126).

²⁴ *Марченко М.* Моя работа в городе Львове – 1939-40-гг. – и взгляды на причины моего ареста // Український історичний журнал. К., 1996. Ч. 2. С. 95-110.

²⁵ На 1939 р. загальне число студентів Львівського університету в півтора рази перевищувало кількість студентів Київського університету (*Марченко М.* Моя работа в городе Львове... С. 106).

²⁶ Український Історик. Нью Йорк-Торонто, 1965. Ч. 3/4. С. 38.

²⁷ Вільна Україна. 1940. Ч. 135. 11 червня. С. 2.

²⁸ *Марченко М.* Моя работа в городе Львове... С. 109.

²⁹ Там само.

³⁰ Цю знахідку Я. Пастернак разом з кістяною пластиною – фрагментом окладу ікони – з зображенням давньоруського лицаря з Пліснеська вивіз з собою на еміграцію. 1997 р. княжі реліквії було повернено до України і передано Лідією Палій до Львівського історичного музею (*Терський С.* Унікальні реліквії з розкопок Ярослава Пастернака повернулися в Україну // За вільну Україну. Львів, 1997. Ч. 113. 27 вересня. С. 2).

³¹ Розкопкам 1940-1941 рр. присвячено два розділи: VII. Терен княжих часів кругом старого собору і IX. Княздвір на “Золотому Тоці” (*Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850-1943 рр. Краків-Львів, 1944. С. 141-154, 172-206).

³² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. о/н. Спр. 612. Арк. 12.

³³ *Пастернак Я.* В літописному Галичі // Радянська освіта. К., 1941. Ч. 17. С. 3; *Пастернак Я.* Розкопи у Пліснеську // Радянська освіта. К., 1941. Ч. 25. С. 3. Остання публікація вийшла 20 червня 1941 р.

³⁴ *Винар Л.* Біографічні і бібліографічні матеріали... С. 115.

³⁵ *Верига В.* Дослідник підземного архіву України (Пам’яті проф. д-р Ярослава Пастернака // Український історик. Нью Йорк-Мюнхен, 1972. Ч. 3-4. С. 94.

³⁶ *Дорошенко В.* Огнище української науки Наукове Товариство імени Т. Шевченка. 3 нагоди 75-річчя його заснування. Нью Йорк-Філадельфія, 1951. С. 59.

³⁷ Там само. С. 60.

³⁸ Українські щоденні вісти. Львів, 1941. Ч. 2. 8 липня. С. 2.

³⁹ Серед переліку тем варто згадати наступні: М. Смішко “Перехрестя - культ доріг минулого Галичини”, Ю. Полянський “Галичина – положення простору і його будова”; О. Терлецький “Побут і культура Галичини в продовж століть”; В. Кубійович “Демографія Галичини”; Л. Чикаленко “Трипільська культура”; О. Пріцак “Формування української нації” та “Переломові моменти в історії України”.

⁴⁰ Реферат проф. д-ра Я. Пастернака // Краківські вісти. Краків, 1943. Ч. 240. 27 жовтня. С. 6.

- ⁴¹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939-1953. К., 1995. С. 708.
- ⁴² Там само. С. 151.
- ⁴³ Косик В. Україна і Німеччина... С. 182.
- ⁴⁴ Культурне життя в Україні... С. 253.
- ⁴⁵ Пастернак Я. Археологічні розкопи на Бойківщині // Краківські вісти. 1942. Ч. 250. 8 листопада. С. 3.
- ⁴⁶ Кубійович В. Мені 85. Мюнхен, 1985. С. 170. Автор вказав, що випуск книги здійснений за розпорядженням Гайнріха Курца, колишнього службовця німецького консульства у Львові, а після 1939 р. – референта відділу культури Генерал-губернаторства і високопоставленого урядовця в Берліні.
- ⁴⁷ Культурне життя в Україні... С. 190.
- ⁴⁸ Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали... С. 120.
- ⁴⁹ Там само. С. 115.
- ⁵⁰ Дорошенко В. Огнище української науки... С. 65.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2005

Прийнята до друку 22.10.2005